

Väärtuskasvatus õppekirjanduses ja õppekavades

Ettekanne 19.03.2009

Jaan Mikk

Juba enne Teist Maailmasõda said saksa teadlased aru, et sõdu valmistatakse ette ka kooliõpikute abil. Õpikutes näidatakse sõda kui seiklust, kirjeldatakse edukaid lahinguid ja võite, naised teevad neis nurisemata rasket tööd, õpikute pildidel kujutatakse sõjakangelasi. Nende teadlaste hääl jäi nõrgaks ja algas eluruumi juurdevõitmine, mis lõppes katastroofiga. Peale Teist maailmasõda asutas Georg Eckert Braunschweigis instituudi, milline püüdis oma ja naaberrahvaste õpikutest välja jätta sõdu ülistavaid ja naaberrahvaid alavääristavaid tekste ning pilte. Selleks töötasid Saksa-Prantsusmaa, Saksa-Poola jne. teadlaste ühiskomisjonid, mis andsid soovitusi õpikute sisu kujundamiseks. Nüüd ei ole Saksamaa 64 aastat sõdinud.

Möödunud aasta oktoobrikuul kogunesid paljude Euroopa ja mõnede Aafrika riikide välisministrid, haridusautuste juhid ja teadlased Kopenhaagenisse, et arutada, kuidas on õnnestunud realiseerida 2005 aasta Rabati konverentsi ideid kultuuride ja tsivilisatsioonide dialoogist ja üksteisemõistmisest. Leiti, et palju on tehtud, eriti UNESCO initsiatiivil: peetud konverentse, kogutud head kogemust, avaldatud juhiseid õpikute koostamiseks jne. Välisüliõpilased on oluline jõud üksteisemõistmiseks ja rahu tagamiseks. Loomulikult on veel palju teha väärtuskasvatases, mis algab oma pereliikmete abistamisest ja jõuab välja lugupidamiseni naaberreligiooni. Õpikutes saab näidata koostöö kasulikkust majanduses, teaduses ja kultuuris, sisendada, et inimkond on tervik, kes suudab ellu jääda ühise grupina.

Inimese elutee sõltub suuresti tema väärtushoiakutest. Nende kujundamine koolis võib olla sama oluline kui akadeemilise võimekuse arendamine. Akadeemiline edukus sõltub ka õpilase väärtushoiakutest: tema õppimise tähtsustamisest, enesehinnangust jne. Vaatame, mida meie õpikud näitavad, st. mida nad õpilastele eeskujuks pakuvad.

Näiteid õpikutest

Euroopa Õppekirjanduse Publitseerijate Grupi parima õpiku konkursil sai autasu Vaiksoo, Toomla ja Ilvese aabits (Koolibri 2005). Selles õpikus nähti palju häid eeskujusid õpilaste väärtushinnangute kujundamiseks. Aabitsa peategelasteks on täisperekond: ema, isa ja neli last. Esimesel paarisleheküljel nad töötavad, teisel korjavad metsas seeni ja kolmandal puhkavad õunaaias. Lk. 38 on tore lugu sellest, kuidas tütar ema sõna kuulab, lk. 58 aitavad lapsed onu Fedjal lehti riisuda – üks väheseid vene nimesid eesti õpikuis. Lk. 71 teeb väike Artur koduseid töid, muuseas segab põrandal suhkrust ja jahust koogitaigna, mille peale isa arvab, et “Kunagi tuleb temast tubli töömees” – siin on ju eeskuju ka vanematele. Lk. 85 – 86 ei suuda isa ja pojad naelu laua sisse lüüa, aga ema tuleb ja teeb selle ära – see lugu ilmselt tõstab tüdrukute enesehinnangut.

Matemaatika õpikutes võivad ülesanded sisaldada väärtusi kujundavaid aspekte. Näiteks Veelma õpikus 8ndale klassile (Mathema, 2004, lk. 13) on järgmine ülesanne. “Jussike tegi suvel usinalt tööd ja teenis 1200 krooni. 250 krooni eest ostis ta endale pleieri, 100 krooni andis nooremale vennale Reinule, 220 krooni eest muretses endale koolitarbeid ning ülejäänud raha pani pankka hoiule. Koosta tulp- ja sektordiagramm Jussikese kulutuste ja säästude kohta”. Siin on positiivselt mainitud töö tegemist, näidatud venna eest hoolitsemist, raha otstarbekat kasutamist ja ka hoiustamist. Teises ülesandes istutab Kalle kaalika- ja kapsataimi (lk. 7), kolmandas räägitakse õuna-, pirni- ja ploomipuudest (lk. 9). Taoliste detailide tähtsusest räägib juhtum Hiina matemaatikaõpikutega. Seitsmekümnendate aastate algul olid seal näiteks sellised ülesanded. “Ühel aastal oli USAs 500 streiki ja järgmisel aastal 600 streiki. Mitu streiki oli kahe aasta peale kokku?” Siis sõlmiti Hiina-USA koostööleping ja ülaltoodud ülesanne asendati järgneva. “Ameerika presidendil on kaks lillepeenart. Ühel nendest kasvab 200 tulpi ja teisel 300 tulpi. Mitu tulpi on nendel peenardel kokku?” Intuitsioon ütleb meile, et tulpe kasvatavat president on hea.

Tegelikult on õpikute uurijad sageli leidnud sobimatute väärtushoiakute kujundamist õpikutes. Võtame või loo ühest meie lugemikust, milles kirjeldatakse poisi esimest koolipäeva. Poiss tuleb koolist koju, viskab ranitsa nurka ja läheb õue mängima. Õde tuleb koju, ema tuleb koju, isa tuleb koju – poissi ikka pole ja ema on mures. “Ära muretse, see umbrohi ei hävi” ütleb õde. Lõpuks tuleb poiss, nagu verine ja uued kooliriided auklikuks rebitud. “Mis juhtus?”, on ema hirmunud. “Me mängisime restorani ja mina olin šveitsi juust, seetõttu lõikasime augud pükstesse”. “Aga miks su nina verine on?” “Ott noris tüli, ma talle alles näitasin!” vastab poiss. “Täitsa õige, ka mina klobisin oma pinginaabri esimesel koolipäeval läbi”, annab isa nüüd hinnangu. Miks on see lugu algklassi lugemikus ja mida see kasvatab?

Ühes meie õpikus oli lugu noorte sünnipäevast. Vanemaid ei olnud kodus, tantsiti, joodi alkoholi. Ühel hetkel tõmbas tantsupartner tüdruku pererahva magamistuppa ning sundis teda enesele alistuma. Tüdruk karjus, kuid valju muusika tõttu ei kuulnud teised midagi. Lõpuks õnnestus tüdrukul lahti rabelda, ta riietus ja lahkus. Hiljem ei julgenud ta sellest kellelegi rääkida. Selle looga näidatakse, et noormehed on metsikud, ilmselt antakse ka eeskujuga, kuigi autorite eesmärgiks oli tüdrukuid hoiatada. Taolisi lugusid oli õpikus 4- 5 ja mitte kordagi ei näidatud mõlemat partnerit õnnestavat armastust.

Pool sajandit tagasi uuris McClelland Aafrika riikide õpikuid. Mõnedes nendest leidis ta optimistlikke, eduga lõppevaid lugusid. Näiteks, keegi õppis koolis hästi, sai korraliku hariduse, hea töökoha ja kindlustas oma perele vajaliku sissetuleku ning töötas ka teiste inimeste heaoluks. Teistes riikides olid ülekaalus edutult lõppevad lood. Näiteks, talumehed külvasid küll vilja, kuid tuli põud ja oodatud saakid ei saanud ning pidid edasi virelema. Esimesed lood toetavad inimese edasipüüdlikkust ja saavutusmotiivi arengut, teised ei toeta. Hilisem võrdlus näitas McClellandile, et saavutusmotiivi toetavate lugude puhul arenes vastava riigi majandus, aga lootusetust sisendavate lugude puhul tammus majandus paigal. Seda uuringut on vahelduva eduga korratud, kuid üldiselt siiski inimese tugev saavutusmotiiv soodustab edu. Kümme aastat tagasi võrdlesime kolme algklassi lugemikku. Soome lugemikus oli kõige rohkem saavutusmotiivi toetavaid lugusid ja Eesti lugemikus kõige vähem.

Kas need näited ikka mõjuvad?

Lugude võimaliku efekti leidmine on keeruline. Soorolle õpikuis analüüsid kirjutasime, et Lumivalgekese muinasjutt näitab naist kodus tuba koristamas, toitu keetmas jne, mis sugugi ei soodusta naiste väljumist nende traditsioonilisest rollist. Meie oponendi leidsid, et hoopis mehi on näidatud ebasoodsas valguses: nad on mustad, neile tuleb meelde tuletada, et nad enne sööki käsi peseksid, ja nad on nii lühikesed, et Lumivalgekese suudlemiseks peab üks päkapikk teise õlgadele tõusma. Nii mehi kui naisi on selles muinasjutus näidatud ebasoodsalt, aga miks me seda lugu ikka armastame? Võib-olla selle loo õnneliku lõpu pärast, mis sisendab lootust raskes olukorras olijatele. Aga siiski, meie loos saabub õnn tänu uhkele printsile, kes Lumivalgekese oma suudlusega üles äratab. Ameerika laste lemmikkangelane Mikihiir leiab igas olukorras ise lahenduse.

Õpikud ja massikommunikatsioon annavad eeskuju. Eeskuju mõjub alati. Tugev on tasustatud eeskuju mõju, aga ka karistatud eeskuju kutsub järgima. Ühes katses näidati õpilastele filmi spikerdavatest õpilastest, kes vahele jäid ja karistada said. Järgmisel päeval tuli neil endil teha ootamatult rasket kontrolltööd ja osa hakkas maha kirjutama, kuigi nad seda kunagi varem polnud teinud. Loomulikult pole eeskuju mõju sageli nii üks-ühene, nagu ülal kirjeldatud, sest õpilased saavad palju ja ka vastukäivaid eeskujusid.

Lisaks eeskujule sisendavad õpikud väärtusi ka otseselt. Näiteks ühiskonnaõpetuse õpikus 9. klassile (Koolibri, 203, lk. 52) on järgmised laused: "Töötamine on tõenäoliselt inimese peamine sotsiaalne tegevus, tööle võlgname ühiskonna arenemise ja elujärje tõusu. ... Tööd tegema motiveerib vajadus elatust teenida ja soov ennast teostada." Selline sisendus ei pea olema paljusõnaline, aga kordudes ta mõjub. Sageli kasutakse sisendust algklasside õpikuis. Sisenduse mõjujõust räägib näiteks reklaami olemaolu. Reklaamile kulutatakse raha, kuna selle abil on võimalik inimestele sisendada, et kaup on hea. Ka meie poolt sisendatavad ideed on head ja kogu ühiskonnale.

Väärtuskasvatus õppekavades

On oluline, mida käsitletakse õpikuis ja mida näidatakse massikommunikatsioonis. On oluline, millised hinnangud antakse käsitletavale ja mida seostatakse positiivset/negatiivset tähendust omavate mõistetega. Käsitletav tundub õpilastele tähtsana ja on eeskujuks.

Eelnev ongi juhtnööriks õppekavade ja õppekirjanduse koostamisel. Sisse tuleks võtta materjal, mis võimaldab soovitud väärtushinnangute kujunemist, ehk teisisõnu, mis on positiivseks eeskujuks. Välja tuleks jätta negatiivsed eeskujud nii palju kui võimalik ja samuti materjal, mis võib olla solvav mõnele inimrühmale. Ühes USA osariigis jäeti välja laste sünnipäevapeod, sest seal tuleks juttu tordist ja limonaadist, mis on ebatervislikud toiduained. Teises osariigis jäeti ainekavast välja "Veneetsia kaupmees", kuna seal on näidatud juudisoost inimest ebasoodsas valguses. Meil on ajaloo õpikuis palju juttu sõdadest ja juhtidest, mis kujundab arvamuse et ainult see ongi tähtis. Tasakaalustamiseks on oluline ka ajalooõpikuis rohkem tähelepanu pöörata naistele. Õppematerjali võimalik mõju väärtuste kujunemisele on oluliseks aluseks, millest lähtudes otsustada, kas see materjal lülitada ainekavasse või mitte.

Lisaks sellisele materjali valikule võib ainekavadesse lülitada ka üldisi juhtnööre väärtushinnangute kujundamiseks. Näiteks, õpetada hindama tööd, kohusetundlikkust, teisest rahvusest inimesi jne. Ülaloodud näide Jussikesest on ju üks näide nende eesmärkide saavutamiseks, kuid seda näidet pole mõtet ainekavas mainida. Õpikute autorid ja õpetajad suudavad ise leida sobivat materjali. Kasulikud võiksid siiski olla abivahendid, kust õpetajad saavad konkreetseid näiteid ja ideid omapoolsete võtete leidmiseks.

Koolis kasvatab õpilasi ka õppeprotsess. Edu õppetöös tõstab enesehinnangut ja tugevdab saavutusmotiivi, pingutused kujundavad tööharjumusi, rühmatöö õpetab teistega arvestama jne. Õppimine võib olla õpilasele nauding ja nii kujuneb inimene, kes armastab teadmisi ja tööd.

Ideaal või optimum?

Väärtuskasvatuse eesmärk on meil fikseeritud riiklikus õppekavas. On tähelepanuväärne, et õppekava üldosa (& 4) järgi ongi meie koolil vaid väärtuskasvatuse ülesanded. Sellist lähenemist toetab ka välismaa praktika – REKK'i kodulehel on nõuded õppekirjandusele, mida kasutatakse Kanadas, ja rõhuv enamus nendest nõuetest on väärtuskasvatuse alased.

Väärtuskasvatuse üldiseks aluseks on Kümme käsku ja Inimõiguste ülddeklaratsioon. Esimene nendest seab piiranguid inimese käitumisele (Sina ei tohi varastada), teine annab talle õigusi (Igal inimesel on õigus tööle). Kümme käsku on inimkonda juhtinud läbi aastasade, inimõigused annavad nüüd vabadusi, mida mõned rahvad ja riigid ei suuda aga veel täielikult tagada. Seetõttu on väärtuskasvatases väga oluline Inimõiguste ülddeklaratsiooni viimane artikkel, kus on öeldud: "Igal inimesel on kohustused ühiskonna ees...".

Üheks paljuräägitud inimõiguseks on sõnavabadus. Ülalnimetatud konverentsil Kopenhaagenis rääkis aga Portugali ekspresident Jorge Sampaio, et me ei saa seda käsitleda absoluutse seadusena. On olukordi, kus inimese sõnavabadust tuleb piirata; näiteks ei trüki meie ajalehed artikleid, milles õhutatakse vaenu mõne rahva vastu või siis ei võeta kasutusele õppetükke, kus üht sugupoolt teisega võrreldes taevasse tõstetakse.

Vabaduste kasutamine eeldab kasvatatust. Me saame anda sõnavabaduse inimesele, kelle väärtushinnangud ei luba tal seda kasutada teiste inimeste kahjuks. Kes ja kuidas suudab aga otsustada, kelle väärtushinnangud on soovitava tasemel? Sellist otsustajat ei ole. Ja püüdlused taolisteks hinnanguteks surutaks ma kui sõnavabaduse piiramine. Osalt seetõttu peame me taluma koolitulistamisi, rahvusvähemuste majade põletamisi jne. Me tunnistame, et see on vähem väärtus, kui potentsiaalselt edasiviivate ideede ekslik mahasurumine.

Eeltoodule lisaks võib tuua teise argumendi, miks kasvatustöös ideaalist ei piisa. Väärtuskasvatus on edukas, kui ta arvestab õpilaste eelnevaid väärtushinnanguid. Järsk arvamuste muutus tavaliselt ei õnnestu. Õppekirjandus ja õppekavad peavad andma elust tõepärase pildi. Kui koolis esineb palju kiusamist, siis, pole parata, peab ka õpikus olema mõni lugu kiusamisest. Tõsi, neid peaks õpikutes olema protsentuaalselt vähem kui elus, et parandada elu. Kui elus esineb palju võimu kuritarvitamist, siis peaks seda ka õpikuis näitama, aga jällegi protsentuaalselt vähem kui elus. Ainult idüllilise näitamisega me elujõulisi inimesi ei kasvata. Õppekirjandus peaks näitama elu sellisena, nagu see on ja siiski veidi rohkem rõhutama neid väärtusi, mille poole püüdmist me õigeks peame.

Väärtuskasvatus on suunatud ühiskonna jätkusuutlikkuse tagamisele ja on loomulik, et sellest võtab osa kogu ühiskond: kool, lapsevanemad, massikommunikatsioon jne. Mitte keegi nendest ei tohiks oma tegevuse ainsaks kriteeriumiks pidada kasumit. Väärtuskasvatus on edukas kõikide institutsioonide ja inimeste koostöös.

Pedagoogide mõned publikatsioonid väärtuskasvatusest

- V. Kalmus. Väärtused Eesti aabitsais käesoleval sajandil. J. Mikk (Toim). *Väärtuskasvatus õppekirjanduses*. Tartu, 1999, 23 – 37.
- I. Kraav. Väärtused erinevate põlvkondade elus. J. Mikk (Toim). *Väärtuskasvatus*. Tartu, 1998, lk. 72 – 94.
- H. Kukemelk jt (Toim). *Kasvatus ja aated*. Tartu, 2001. 285 lk.
- J. Mikk (Toim). *Soorollid õppekirjanduses*. Tartu: TÜ, 2002. 281 lk.
- J. Mikk (Toim). *Väärtuskasvatus õppekirjanduses*. Tartu, 1999. 132 lk.
- J. Mikk (Toim). *Väärtuskasvatus*. Tartu, 1998. 128 lk.
- J. Mikk. Ideed ja inimsaatused. *Haridus*, 1997, No. 3, lk. 11-14, No. 4, lk. 30-34.
- J. Mikk. Võitlus õpikute pärast. *Haridus*, 1994, No 2: 27-30
- J. Mikk jt. Saavutusmotiiv algklassi lugemikes. J. Mikk (Toim). *Väärtuskasvatus*. Tartu, 1998, lk. 50 – 61.
- P. Pöld. *Valitud tööd*. Tartu, 1993.
- M. Reidolv. *Aabits muutumas ajas: väärtushinnangud 1990ndate aastate Eesti aabitsates*. Magistritöö. Tallinn, 2003, 95 lk.
- L. Talts. Kasvatusväärtused 2. klassi emakeelelugemikus. J. Mikk (Toim). *Väärtuskasvatus õppekirjanduses*. Tartu, 1999, 105 – 129.